

JOAN ARMANGUÉ I HERRERO

ELS PRIMERS CONTACTES CULTURALS ENTRE ELS PAÏSOS CATALANS I SARDENYA (1113-1323)

Introducció

Ha estat prou assenyalada la pobresa dels arxius sards pel que fa a fons documentals anteriors al segle XIV, és a dir al període de dominació catalana a l'illa. L'Archivio della Curia Arcivescovile de Càller, gràcies a les conegudes "Carte volgari"¹, ens procura l'única excepció a aquest buit documental, que no contribueix, però, a aclarir els problemes relatius a la presència catalana a Sardenya durant els segles XII i XIII.

Per a l'estudi de la lenta penetració de la cultura catalana als quatre judicats en què llavors es dividia Sardenya (Càller, Arborea, Torres o Logudor i Gal·lura), l'especialista ha de recórrer per tant als reculls documentals procedents d'arxius de fora de l'illa, que normalment compten amb bones transcripcions. Això permet que al nostre treball puguem limitar-nos a recollir dades ben conegudes pels historiadors, tot remetent a edicions autoritzades.

Després d'haver estudiat els primers contactes catalano-sards, l'establiment de colònies catalanes als diversos judicats i la intensificació de les relacions polítiques de l'illa amb la Corona d'Aragó, descriurem breument algunes formes culturals catalanes presents a Sardenya durant aquests segles i assajarem de reconstruir l'ambient literari que degué acollir les primeres famílies catalano-sardes.

I. Primeres relacions catalano-sardes i presència catalana a Sardenya

I.1. Tot i que és probable l'existència, durant els segles posteriors a la fragmentació lingüística de la Romània, d'una relació de tipus comercial i fins i tot política entre les terres de parla catalana i Sardenya², no ens ha pervingut cap dada concreta que documenti contactes catalano-sards anteriors al segle XII³.

Després d'un llarg període d'aïllament polític, conseqüència de la

presència dels sarraïns al Mediterrani i, alhora, de la migrada acció militar bizantina a les seves aigües, Sardenya va començar a obrir-se a una relació -això sí, passiva- amb els seus veïns. Gràcies a una ambigua política que havia d'acabar deixant en mans de Pisa i Gènova la direcció econòmica de l'illa, els quatre judicats establiren nous contactes amb les repúbliques marineres italianes, amb l'ajut de les quals a partir del segle XI aconseguiren de fer front a la inseguretat que representava per al comerç el poder sarraí al mediterrani occidental.

Coincideix precisament amb l'empresa catalano-pisana contra els sarraïns de les Balears (1113-1115) la primera dada segura sobre les relacions entre catalans i sards. L'any 1113, efectivament, l'estol cristià dirigit per Pere -arquebisbe de Pisa-, format per naus procedents de diverses repúbliques marineres italianes, va fer escala a Sardenya, on se li uní un contingent de militars sards -el nombre dels quals no podem determinar- guiats per Saltar, fill de Constantí de Lacon-Gunale, jutge de Torres, i per l'antic jutge de Càller, Torbí.

De Sardenya l'estol aliat passà a Catalunya, on coincidí amb les tropes del comte de Barcelona Ramon Berenguer III, cap de l'expedició a Mallorca que es resolgué, després de vint mesos de lluita, amb la provisional victòria de l'exèrcit cristià damunt els sarraïns.

1.2. L'escassa documentació relativa a la Sardenya del segle XII no ens permet d'establir si de la convivència catalano-sarda durant aquesta expedició van néixer relacions de tipus diplomàtic entre el comtat català i els diversos judicats sards. De qualsevol manera, el record de l'eficàcia de la flota pisana i de la col·laboració dels sards en l'empresa del 1113 degué aconsellar el comte Ramon Berenguer IV d'establir nous lligams polítics amb el Comú de Pisa i el judicat d'Arborea entre els anys 1157 i 1162, quan Barison I d'Arborea dugué a terme el paper d'intermediari entre els interessats a neutralitzar el poder dels almoràvits a les Balears. Abans d'això, però, el 1157, Barison I havia contractat matrimoni amb Agalburza de Bas, neboda de Ramon Berenguer IV, tot seguint una política d'aliances que podia haver estat pensada per algun membre de la poderosa família catalana dels Cervera, a la qual pertanyia Agalburza, i els màxims dirigents del Comú de Gènova⁹. A més d'assegurar-se un modest lloc en les rutes del mediterrani occidental, Barison I es procurava d'aquesta manera un fort aliat en les seves pretensions d'unificar, sota la seva corona, els quatre judicats sards.

És com a conseqüència d'aquest matrimoni que els catalans aconseguiren de penetrar al judicat d'Arborea, tot acumulant un poder que, a partir d'aquest moment, els havia d'atorgar un paper fonamental en la política sarda. Durant la primera fase d'aquesta penetració, cal tenir en

compte que la noble catalana va beneficiar-se de les “corts” de Bidoní, Sant Teodor i Oiratili⁵, que administraren els seus germans i altres membres de les més prestigioses famílies catalanes que s’havien traslladat al judicat, on a més els foren confiats alts càrrecs a l’administració⁶.

Com que la manca de descendència amenaçava Agalbursa amb un futur poc esperançador després de la mort de Barison, calgué assegurar el poder català a Arborea amb un altre matrimoni: Hug I, vescomte de Bas (1153/1155 - 1185), germà d’Agalbursa, va casar-se abans de l’any 1178 amb Sinispella de Lacon-Serra, filla de Barison I i de la seva primera muller, Pelegrina de Lacon. D’aquest matrimoni va néixer Hug II Ponç, vescomte de Bas (1185), que amb el nom d’Hug I Ponç va ser jutge d’Arborea (1192) fins a la seva mort, esdevinguda aproximadament el 1211.

La tercera fase d’aquesta incipient penetració catalana a Arborea coincideix amb els esforços d’Agalbursa per recuperar el judicat després de la mort del seu marit Barison I, el 1185, a qui va succeir provisionalment Pere I, fill del seu matrimoni amb Pelegrina de Lacon. Gràcies a una aliança entre el comú de Gènova, els catalans residents a Arborea i Alfons el Cast (que comptava, a més, amb el recolzament estratègic de Barison II, jutge de Torres, que introduïa d’aquesta manera el seu judicat en el marc de les relacions catalano-sardes⁷), una expedició catalana, capitanejada per Roger Bernat de Foix, va conquerir el 1187 el castell de Serla, prop d’Oristany, i s’hi establí fins al 1192. En aquesta data, efectivament, gràcies al Compromís d’Oristany, estipulat el 20 de febrer entre el Comú de Gènova, Pere I d’Arborea i Ramon de Torroja -representant del seu nebot, Hug Ponç, vescomte de Bas-, hom assegurava el predomini del vescomte català damunt la meitat del judicat, l’administració del qual havia de compartir amb l’oncle Pere I. Un cop fora d’escena aquest darrer, Hug I Ponç fou reconegut com a únic jutge d’Arborea en virtut de l’acord que seguí el seu matrimoni amb Preciosa de Massa, filla de Guillem, jutge de Càller.

A partir d’aquest moment els jutges d’Arborea portaren alhora el títol de vescomtes de Bas. Més que no pas això, però, ens interessa destacar el fet que, com que fins als anys 1239-1241 -en què Pere d’Arborea vengué el feu al seu procurador Simó de Palau-, els vescomtes van residir de manera permanent a Sardenya, s’encarregaren de l’administració del vescomtat, amb el mateix títol, llurs parents residents a Catalunya. Aquesta dualitat hagué d’originar una intensa relació entre els jutges d’Arborea i els regents catalans⁸. A més, la restablerta força a Arborea va permetre que representants de les més poderoses famílies catalanes consolidessin al judicat llur poder.

I.3. La presència d’aquestes famílies nobles a Sardenya va fer que

s'intensifiqués el comerç entre l'illa i Catalunya. No cal dir que és fonamental, en aquest sentit, la puixança del poder genovès i pisà a tots els judicats sards. A la fi del segle XII Càller era la principal base comercial pisana a Sardenya: hi feien cap totes les naus implicades en el comerç amb Provença i la península ibèrica⁹. El port d'Oristany -el més obert, precisament, envers Catalunya i les Balears- servia d'escala, alhora, per a les naus genoveses (i pisanes, quan la política exterior del jutge d'Arborea així ho aconsellava) interessades pel comerç a les rutes més occidentals de la Mediterrània. Com que res no indica que els comerciants sards establissin contactes directes amb Catalunya, Pisa i Gènova degueren fer de pont per a la introducció a l'illa de certes formes pròpies de la cultura catalana.

També els catalans, però, tenien interès a mantenir aquests contactes comercials amb Sardenya: el port de Càller representava una etapa fonamental en les rutes que duïen cap a Sicília, el Magrib i l'Imperi Bizantí. L'interès envers els ports sards, així i tot, no era de natura únicament estratègica: gràcies a la lleuda de Tamarit, de l'any 1234, que gravava la importació de figues sardes, sabem que els comerciants catalans s'adreçaven a Sardenya també per tal de cercar-hi productes¹⁰.

A mitjan segle XIII, per tant, trobem comerciants catalans establerts de manera permanent a tres dels quatre judicats sards¹¹. Finalment, la intensitat d'aquestes relacions comercials entre Sardenya i Catalunya va aconsellar, l'any 1321, la creació a l'illa del Consolat català d'ultramar¹².

I.4. Aquest interès envers els ports sards, la pressió per part dels comerciants catalans i en definitiva la política d'expansió a la Mediterrània van empènyer Jaume I, el 1267, a sol·licitar al papa Climent IV la infeudació del regne de Sardenya¹³. Tal com assenyala J. Miret i Sans, degué ser la consciència de "catalanitat" dels jutges d'Arborea, parents de Jaume I, allò que aconsellà el rei d'avançar la seva petició¹⁴. L'any 1293, dos abans de sol·licitar ell també la infeudació, Jaume II feia saber a Marià II d'Arborea que el tenia "per parent et per bon amich"¹⁵.

El grau d'amistat entre els dos sobirans esdevé ben palès després de llegir la següent carta de Jaume II adreçada a Berenguer Dezmaàs i Pere Simó, encarregats de demanar a Marià II un préstec de 5.000 marcs d'argent:

"Con lo senyor Rey ha entés lo dit Mariá aver I fil ia gran et axí que si ell o volia que preses cavaleria del dit senyor rey Darago, que plauria molt al Rey en seria molt pagat et siu vol ni si acorda quel prega que li trameta dessá et ell ferlo cavalcr et retra ves ell en tal guisa son deute quel dit Mariá et son fil ne serán pagats"¹⁶.

Els fets que segueixen la sol·licitud d'infeudació per part de Jaume II són massa coneguts perquè els hàgim de recordar de manera detallada¹⁷. N'hi haurà prou amb esmentar el Tractat d'Anagni, de l'any 1295, en virtut del qual dos anys després el papa Bonifaci VIII pogué nomenar Jaume II, al capdavant, sobirà del "Regnum Sardiniae et Corsicae". Aquesta concessió va representar un daltabaix en la tradició política a Sardenya, que el rei català havia de conquerir si volia fer valer el seu dret: el Comú de Pisa, inicialment aliat amb el jutge d'Arborea, i les famílies pisanes que governaven l'antic judicat de Càller -desaparegut, ensems als judicats de Torres i de Gallura, durant la segona meitat del segle XIII- van assajar diversos compromisos amb Jaume II d'Aragó per tal d'evitar la invasió catalana, alhora que es preparaven per a una eventual ofensiva. Els acords entre Jaume II i Hug II d'Arborea -que canviant de política s'oposava als pisans tot acceptant, a canvi dels seus drets damunt del feu d'Arborea, el vassallatge envers el rei d'Aragó-, van fer possibles els preparatius de la conquesta de Sardenya, que havia d'encetar-se l'any 1323.

II. Formes culturals catalanes a Sardenya

II.1. Tot i que, com hem assenyalat més amunt, no ens han pervingut dades concretes sobre les possibles relacions culturals entre Catalunya i Sardenya abans del segle XII, l'estudiós Francesco Brandileone ha individuat certes analogies entre el dret hispano-franc i el sard baix-medieval: el "condaghe" de San Pietro di Silki, per exemple, il·lustraria a través de les actes processuals que ens ha llegat estretes correspondències amb el procés visigòtic¹⁸. Aquest paral·lelisme formal fóra en definitiva el reflex d'aquella hipotètica relació econòmica entre Sardenya i la península ibèrica que D. Scano ja havia insinuat¹⁹.

Convé no oblidar, a més, que durant el segle VIII havia circulat a Càller l'*Orazionale Mozarabico* (escrit abans de l'any 732 i procedent d'un *scriptorium* de Tarragona), cosa que demostra els lligams, segons L. d'Arienzo, "della Sardegna con la Spagna mozarabica e visigotica"²⁰.

II.2. És molt més profitós, però, l'estudi de les coincidències arquitectòniques entre certes construccions sardes i altres de catalanes durant el primer romànic franco-català. Aquestes coincidències, així i tot, no demostren necessàriament contactes directes entre els dos pobles: a partir del segle XI s'havien difós des de Catalunya fins a l'Adriàtic uns models planimètrics característics que, com ha destacat Raffaello Delogo, s'adaptaven bé als tipus paleocristians sards. En

obrir-se al món occidental, Sardenya va enriquir-se amb una forta immigració de mestres i obrers especialitzats procedents dels principals centres d'aquell arc costaner. Aquest fenomen explicaria les coincidències que han estat assenyalades, per exemple, entre les esglésies de Sant Saturní i de Sant Antíoc, al sud de Sardenya -esglésies que segueixen models clarament provençals- i Santa Maria de Ripoll, Santa Maria de Terrassa i el monestir de Sant Cugat²¹.

Cal tenir en compte, a més, els lògics problemes de datació lligats a l'estudi de l'arquitectura romànica. L'església parroquial de Santa Maria de Tiesi, per exemple, ha estat atribuïda a constructors catalans o a mestres fortament influïts per models catalans; l'estil de la façana permetria de datar-la al segle XIII -de manera que constituïria un important precedent de les relacions culturals catalano-sardes-, mentre altres formes arquitectòniques assenyalen més aviat cap els segles XIV i fins i tot XV, quan Sardenya havia caigut definitivament sota l'àrea d'influència catalana²². La mateixa contradicció sorprèn l'estudiós en afrontar la història de l'església de San Pantaleo in Martis o bé d'altres construccions d'allò que D. Scano anomena el "romànic aragonès"²³.

Malgrat tot això, és indubtable que la presència de poderoses famílies catalanes a Arborea a partir de la segona meitat del segle XII degué contribuir a la penetració a Sardenya de formes arquitectòniques procedents dels territoris de parla catalana. Segons J. Arce, a través del judicat d'Arborea va introduir-se a l'illa un corrent mudèjar que, dividint-se en dos fronts, va arribar fins a Càller i Sàsser. Quatre anys després de la reconquesta de València, efectivament, trobem ja mestres d'educació àrab a Santa Maria de Bonarcado, mestres "que dejan su sello peculiar en las finas pilastras prominentes, los arcos polilobulados y los adornos de mayólica, típicos de la región valenciana"²⁴. Convé recordar, per tal de demostrar la intensa relació de les famílies catalanes amb Santa Maria de Bonarcado, que el 1157-1158 Agalburza de Bas havia fet una generosa donació a aquesta església i que anteriorment n'havia fet altres en sufragi de l'ànima del català Berenguer de Sol²⁵.

II.3. La presència dels vescomtes de Bas al judicat d'Arborea ens procura la primera dada concreta sobre un deute sard envers la cultura catalana, en aquest cas dins el camp de l'esfragística: el 8 d'octubre de 1186, efectivament, Hug II Ponç (posteriorment Hug I Ponç com a jutge d'Arborea), nebot d'Agalburza de Bas, va emprar per primer cop un segell diferent del de Pere I, llavors jutge. F.C. Casula suposa que el segell en qüestió, de cera i treballat damunt les dues cares (hi és representat un cavaller armat, com al segell de Ramon Berenguer IV) pren com a model el del rei Alfons el Cast, cosí d'Agalburza. Tot recordant la

continuitat del llinatge dels Bas al cap del judicat d'Arborea, F.C. Casula conclou que els descendents d'Hug I Ponç degueren mantenir a llur cancelleria aquest tipus de segell²⁶.

La "catalanitat" dels Bas, finalment, és també demostrada per l'ús de les barres catalans al costat de l'arbre desarrelat -propri de l'escut d'Arborea-, tal com figura en una inscripció de l'any 1290 a la torre de San Cristòfol d'Oristany²⁷.

III. La literatura

III.1. Tot i que no són rars els documents en català relatius als fets que acabem de tenir en compte -documents, en alguns casos, d'indubtable interès, com la carta de Jaume II a Berenguer Dezvàs i Pere Simó²⁸-, no ens ha pervingut cap obra literària escrita en català a la Sardenya del període objecte del nostre estudi, alhora que la literatura produïda als Països Catalans no recull cap referència a l'ambient político-cultural sard.

Així i tot, una sèrie de textos literaris redactats en altres llengües -llatí, sard i provençal- recorden els fets històrics i en alguns casos, fins i tot, constitueixen l'única font per al coneixement de les relacions entre Sardenya i els Països Catalans.

Analitzarem a continuació aquests textos, els fragments més significatius dels quals transcrivim en apèndix²⁹.

III.2. La principal font literària relativa a l'expedició catalano-pisana contra els sarraïns de les Balears és el famós *Liber maiolichinus de gestis pisanorum illustribus*³⁰, atribuït a Enrico, canonge de la catedral de Pisa, que va prendre part a l'expedició amb l'arquebisbe Pietro i altres membres del capítol catedralici.

El *Liber maiolichinus* és un poema llatí de 3.515 hexàmetres on apareix documentat per primer cop el nom de "Catalania", amb els seus derivats "Catalanicus" i "Catalanensis". Serví alhora de font per a successives versions en què historiadors italians, mancats d'altra documentació³¹, hagueren de repetir, sense originalitat, les dades que reportava³².

Els fets que recorda el *Liber* i que ara ens interessa destacar són els següents: el mes d'agost de 1113 els pisans, aliats amb altres repúbliques marineres italianes, amb els provençals i els catalans, van fer escala al port de Santa Reparata (prop de l'actual Santa Teresa de Gal·lura, al nord de l'illa de Sardenya), tot just començada l'expedició contra els sarraïns de Mallorca. Un cop a Santa Reparata, segons G. Meloni, el jut-

ge de Gal-lura, Orzocco o Ithocorre de Gunale, va oferir assistència a la flota aliada³³.

De Santa Reparata, els pisans van passar al golf de Torres i després al de Capalbo (l'actual Cap de la Caça, prop de l'Alguer), on se'ls uní un contingent de militars sards -el nombre dels quals no podem determinar- guiats per Saltar, fill de Constantí de Lacon-Gunale, jutge de Torres, i per l'antic jutge de Càller, Torbí³⁴.

L'única altra referència relativa a la participació sarda que el *Liber maiolicbinus* ens procura es refereix a la victòria de Saltar damunt el príncep sarraí Abrotà:

“Dum cadit Abrotani ruit inter lora fugacis
Cuius Saltarus transiecerat ilia virga”³⁵.

Un cop a Barcelona -després d'una escala a Blanes, on els pisans van prendre per sarraïns els habitants locals, que segons el *Liber* es declararen “christicolas catalanensesque”³⁶-, van unir-se a les tropes aliades els catalans, capitanejats per Ramon Berenguer III, comte de Barcelona. Són de gran interès els versos en què l'autor del *Liber* descriu l'ambient d'alegria que va regnar durant els dies en què sards i catalans, amb altres pobles, coincidiren a les platges entre Montjuïc i el Llobregat, tot celebrant la festa de Sant Mateu³⁷.

III.3. Mentre que la penetració al judicat d'Arborea de la família catalana dels Bas, com hem vist més amunt, és ben documentada i reconstruïda, l'estudi de les relacions dels jutges de Torres amb certes famílies catalanes compta amb una sola font: el *Libellus (o Liber) iudicium Turritanorum*³⁸.

Es tracta de l'única crònica medieval sarda -redactada en la variant logudoresa a la fi del segle XIII i coneguda gràcies a una còpia que no pot ser anterior al XVIII-, deguda a un anònim religiós “intenzionato” -segons Graziano Milia- a dimostrare i presunti diritti della Chiesa sul “giudicato” di Torres alla morte dell'ultima “giudicessa” Adelasia de Lacon-Gunale³⁹. Tot i l'eixutesa d'alguns passatges, la fantasia de l'autor -sovint malintencionada- i un característic estil nascut de la lectura de les cròniques medievals italianes, atorguen al *Libellus* un cert valor literari que ens permet de tenir-lo en compte al present capítol.

Els fets que l'autor del *Libellus* narra i que aquí ens interessa de destacar són els següents: Constantí II, jutge de Torres (1191-1198), continuant la política filo-catalana encetada pel seu pare Barison II, sol·licità la mà de Druda, una notable dama catalana. Druda morí durant el viatge a Sardenya, de manera que el jutge hagué de demanar

la mà d'una altra dama catalana, Prunisinda, amb qui es casà. Com a conseqüència de la discòrdia entre Guillem de Massa, jutge de Càller, i Constantí II, el jutge turrità hagué de refugiar-se, el 1192, al castell de Goceà, on el callerès capturà Prunisinda, que no havia de donar descendència al seu marit¹⁰.

Finalment, només ens cal afegir que G.F. Fara, autor de la famosa crònica *De rebus sardois*¹¹, va tenir ocasió de consultar la versió original del *Libellus* -al qual es refereix com a un "parvo Judicium Turritanorum ms. libello ab incerto auctore condito prisca lingua sardoa"¹²-, d'on va extreure i repetir sense una posterior elaboració totes les dades relatives a les dames catalanes¹³.

III.4. Entre els textos que volem comentar en aquest capítol, el darrer que de fet entra dins el període que estudiem és el famós *Sermó* de Ramon Muntaner. Abans d'introduir el fragment que transcrivim en apèndix, però, voldríem analitzar detingudament fins a quin punt les famílies catalanes establertes a Sardenya pogueren haver-hi entrat en contacte amb la literatura provençal.

Cal tenir en compte, en primer lloc, que el matrimoni d'Agalbursa de Bas amb Barison II d'Arborea (1157) coincideix amb la que ha estat anomenada "època alfonsina" de la lírica provençal: la cort d'Alfons el Cast, cosí d'Agalbursa, fou freqüentada per la majoria dels trobadors ultrapirinenics, alhora que tot seguint l'exemple del monarca sorgien els primers trobadors catalans. Per a les famílies que s'establiren a Arborea, per tant, havien de ser habituals tant la llengua com els conceptes propis de la literatura provençal: de fet, foren aquests primers nobles catalano-sards els qui introduïren a Sardenya certs costums feudals, fins llavors desconeguts a l'illa, que havien de posar en contacte els notables arboresos amb les formes pròpies del vassallatge¹⁴.

Pot ser interessant, encara, d'afegir que Ponç Hug IV, comte d'Empúries (1277-1313) -germà d'Huguet, vescomte de Bas i descendent, per tant, dels procuradors a Catalunya dels jutges d'Arborea- escrigué ell mateix dues estrofes i una tornada en provençal adreçades a Frederic III de Sicília¹⁵.

Alhora són diversos els factors que indiquen que, de manera simultània, la literatura provençal comptava o podia comptar amb una certa presència a Sardenya. En primer lloc cal recordar les estretes relacions comercials que unien l'illa amb Provença, relacions que culminaren amb la concessió als benedictins de Sant Víctor de Marsella, durant el darrer terç del segle XI, de diverses esglésies al judicat de Càller, entre les quals hem de destacar la de Sant Saturní, de la qual ja hem parlat més amunt. Si bé és cert que la presència dels victorins -de for-

mació literària fonamentalment llatina- no és necessàriament indicativa de la penetració de formes literàries d'origen provençal a Sardenya, convé tenir en compte que totes les concessions de què es beneficiaren als judicats de Càller, Torres i Gal·lura no es podrien explicar sense admetre que constitueixen una conseqüència -tal com escriu D. Scano- "di larghe influenze antecedenti fra la Sardegna ed i paesi costieri della Francia Meridionale"⁴⁶. "I centri monastici e la loro influenza nel medio evo -continua Scano- sono stati sempre preceduti da un largo movimento di scambi"⁴⁷. De fet, és ben conegut el tràfic marítim que unia l'Alguer amb Marsella -on hom exportava el corall- i Càller amb tot Provença, interessada tant per la sal sarda com per les seves pells. Han estat fins i tot individuades colònies de sards regularment establerts a Marsella.

No es pot ignorar, alhora, el fet que a partir de l'any 1166 Alfons el Cast, en morir el seu cosí Ramon Berenguer II, s'intitulà marquès de Provença i inicià una política basada en pactes amb els barons provençals. Per tant, fins a la seva mort -esdevinguda el 1196, data en què els dominis catalano-aragonesos de separaren altre cop dels provençals-, el rei trobador, parent estret dels jutges d'Arborea, fou alhora el sobirà de tot un seguit de trobadors provençals, amb els quals coincidí sovint a Marsella. És ben significatiu el fet que Folquet de Marselha s'adreçés al rei Alfons en els següents termes:

"[...] mas prec de mo seignor
lo bon rei, cui Dieus guit,
d'Arago [...]"⁴⁸.

Un altre aspecte que de cap manera no pot ser oblidat és l'existència a Sardenya de cercles pisans i genovesos directament relacionats amb la literatura provençal. Entre els pisans ens interessa recordar sobretot Terramaygnis de Piza, autor del tractat en versos provençals *Doctrina d'Acort* (aprox. 1280), basat en les *Razos de trobar* del català Raimon Vidal de Besalú. Estudiant el poeta toscà, J.H. Marshall ha assenyalat que degué tractar-se d'un pisà resident a Sardenya⁴⁹, on probablement compongué la seva *Doctrina*. La referència que hi fa, a més, a Nino Visconti, jutge de Gal·lura (1282-1296)⁵⁰, el lligaria a l'ambient administratiu de la colònia pisana, motiu pel qual Marshall conclou: "The absence of evidence for any wide diffusion of the work may well indicate that it was composed for some small provincial circle of Italian dilettanti interested in Provençal verse"⁵¹.

També és ben eloqüent la presència a Sardenya de les famílies genoveses dels Doria i els Malaspina. Són ben coneguts els trobadors

Simone i Percivalle Doria, i encara més el marquès Alberto Malaspina, mecenes de trobadors, cantat per Albertet de Sisteron, Peire Raimon de Tolosa i Aimeric de Peguilhan⁵². També Corrado I Malaspina va establir estrets contactes amb els trobadors provençals: ens recorden el seu nom i el de les seves filles Peire Raimon de Tolosa, Guilhem de la Tor, Albertet de Sisteron, Uc de Saint Circ i altres trobadors provençals⁵³. Convé recordar que aquest mateix Corrado I va casar-se amb Urica, filla de Comita, jutge de Torres; i que Guillem Malaspina, alhora, havia pretès la mà d'Helena, filla de Barison de Gal-lura⁵⁴. Es demostra així l'estreta relació que unia certs trobadors italians amb les famílies sardes més poderoses.

III.5. Res del que hem escrit fins aquí, però, no demostra que a Sardenya hagi estat compost un text trobadoresc abans del 1323 i encara menys que la colònia catalana hagués entrat en contacte amb la literatura provençal a través de canals no catalans. Hem volgut assenyalar, però, que un ambient literari ben propici pogué acollir les primeres famílies catalanes o bé que elles mateixes pogueren enriquir-lo. Així i tot no serà fins després de la conquesta de Càller que trobem la primera dada certa sobre una poesia provençal composta a l'illa: l'any 1355, efectivament, el rei Pere III el Cerimoniós va escriure a Càller un sirventès inspirat en el bon clima que regnava a l'illa.

Abans d'això, però, el *Sermó* de Ramon Muntaner -del qual més avall copiem un fragment⁵⁵-, ja havia relacionat la terra sarda amb la literatura en provençal produïda a Catalunya. Escrit l'any 1322, el *Sermó* -un poema de dotze estrofes inclòs al capítol 272 de la *Crònica*- pretén d'aconsellar el rei Jaume II sobre la futura conquesta de Sardenya. Tal com es desprèn del segon vers del poema, aquest *Sermó*, que un joglar anomenat Comín havia de fer arribar al rei, seguia la melodia amb què hom cantava la cançó de gesta francesa de Gui Nanteuil.

Abans de concloure ens interessa de destacar que el *Sermó* confirma les relacions comercials existents entre sards i catalans. En efecte, Ramon Muntaner recorda al seu rei:

“Que així er la verdats, que e'l valent d'un crestall
no prèson d'als al món, mas que del fin corall
que en Sardenya se pesca [...]”⁵⁶.

Joan Armangué i Herrero
Universitat de Càller

APÈNDIX I

[*Liber Maiolichinus de Gestis Pisanorum Illustribus* (fragment).

Seguim l'edició a càrrec de Carlo CALISSE (Roma 1904). Per a la traducció catalana, llegim fidelment la versió deguda a Mireia MULET I MAS (Palma de Mallorca 1991).

vv. 190-205: arribada de l'exèrcit aliat a Sardenya i incorporació del contingent sard; vv. 239-249: arribada de l'exèrcit aliat a Blanes; vv. 543-556: estada de l'exèrcit aliat a Barcelona durant les festes de Sant Mateu]

190 Dumque favent venti, Tauro post terga relictæ,
Adveniunt Longona rates, linquentque lebetes,
Et retinent portum dictum de nomine sancte
Quam Reparata vocant. muros templumque vetustum
Erecti lapides scopulosaque litora monstrant.

195 Hosque sinus exire parant, pariterque resumunt
Turrenses aditus, ubi Constantinus habebat
Sedes, rex clarus, multum celebratus ab omni
Sardorum populo. bis sex geminisque diebus,
Operiendo suos, ibi gens Pisana moratur,

200 Inde sinum repetunt, quem vulgo ferunt Caput Album,
Scilicet ob mullum trepidantia litora ventum.
Istic Durbinius Pisanis associatur,
Qui quondam regnum censebat Calaritanum,
Et Constantino Saltarus iudice natus;

205 Prevalet hic iaculo, preclaris sensibus ille.

* * *

Hac crescente die ceperunt cernere terras

240 Hispanas, sed eas Baleares esse putabant,
Blandensi donec comittitur anchora ripe.
Has postquam retinent Latio de litore vecti,
Astis suspendunt pugnam minitancia signa,
Atque tegunt fortes clipeis radiantibus artus,

245 Et stringunt rigidos totis conatibus enses.
Litora tota sonant ex rauca voce tubarum.
Indigenas, quoscumque vident, capiuntque fugantque,
Atque sequuntur, eos Baleares esse putantes.

Hii se Christicolae Catalanensesque fatentur.
Solis ab occasu modicum porrectus ad equor,
Defessas solito qui frangit et accipit undas,

545 Mons Iudeus, ibi plana divisus ab urbe,
Non euris puppues calidisve tuetur ab austris;
Cuius ab Hispana facie ratis appulit omnis.
Ut terras subeunt Latiae riliqueque carine,
Litus ad usque tuas agmen navale tenebat,

550 Lubricaris, aquas ripe cecidisse feruntur,
Tanta premebat eas magne violentia classis.
Hic, ubi mutavit lites concordia pace,
Adveniunt sancti celeberrima festa Mathei.
Tota nocte sonant tunc tintinabula cuncta,

555 Vota vovent omnes, precibus votisque Tonantem
Sollicitant, cuiusque colunt sollempnia sanctum.

TRADUCCIÓ

(vv. 190-205) La fèrtil Elba i Pianosa romanen a l'esquerra i, com que els vents són favorables, deixen al darrera Toro i les naus arriben a Longosardo; deixen els dics i arriben al port anomenat Reparata d'acord amb el nom de dita santa. Uns alts penyals i la rocosa platja mostren uns murs i un antic temple. Es preparen per sortir d'aquest port i tornen tots a Portotorres on Constantí, rei gloriós molt elogiat per tot el poble sard, tenia la seva seu. Aquí, els pisans s'hi aturen catorze dies mentre esperen els seus i des d'allà es dirigeixen al golf anomenat vulgarment Cap Blanc [l'actual Cap de la Caça] perquè cap vent no sacseja la seva costa. Aleshores s'alia amb els pisans Torbí, que en altre temps governava el regne de Càller, i també Saltar, fill del jutge Constantí; aquest és famós pel maneig del dard, aquell per les seves esclaridores opinions⁵⁷.

(vv. 239-249) Quan despuntava aquest dia, començaren a veure terres hispanes però ells es pensaren que eren a terres mallorquines quan llançaren l'àncora a la costa de Blanes. Després que les naus que venien de les costes llatines hi hagueren amarrat, els homes pengen de les astes senyals que amenacen guerra, cobreixen els seus forts membres amb resplendents escuts i agafen les pesades espases amb molt d'esforç. Tota la costa ressona amb els sons roncós de les trompetes. Agafen o foragiten els indígenes que veuen i els persegueixen pensant que són mallorquins. Aquests asseguren que són crisitans i catalans⁵⁸.

(vv. 543-556) A la banda de ponent s'extén, un poc endinsat en el mar,

Montjuïc, que normalment romp les ones i les reb amainades. Aquest lloc, separat de la plana ciutat, no protegeix els vaixells ni dels vents de l'est ni dels calents vents del sud; totes les naus arriben de la banda d'Hispania. Quan les naus italianes i les altres arribaren a terra, la tropa naval ocupà la costa fins a les teves aigües, Llobregat. Diuen que les costes es trencaren, tanta força tenien aquestes enormes naus. Aleshores, quan la concòrida canvià les disputes en pau, arriben les famosíssimes festes de Sant Mateu. Durant tota la nit ressonen nombroses campanes, tothom fa els seus vots, amb pregàries i vots invoquen Déu i el Sant del qual en celebren les solemnitats³⁹.

APÈNDIX II

[*Libellus iudicium turritanorum* (fragment).

Seguim l'edició a càrrec d'A. BOSCOLO i A. SANNA (Cagliari 1957), 50-51.

Biografia de Constantí II, jutge de Torres; el seu matrimoni amb la catalana Prunisinda]

Partidu su dictu Juigue Barisone, si congregaint totu sos Perlados et Lieros de Logudoro et elegisin, per sonsigiu, a domicellu Guantine, primogenitu de su dictu Juigue Barisone; et essende elegidu et fattu Juigue, si querfisit coiutare: mandait a Cadalongia pro una grande femina, clamada Donna Drudda, et gasi la apisit; in benner a Sardinnia morisit. Torrait a mandare a Cadalongia per una atera femina clamada donna Prunisinda et batisila a Sardinnia, a sa terra de Gosiano. Et innie venisit su Marquesi de Calaris cun grande asercitu et leait su Casteddu de Gosiano; et leadu qui lu apisit, sinde leait sa donna de Juigue Guantine su quale morisit quene herede perunu.

APÈNDIX III

[Ramon Muntaner, *Sermó* (fragment).

Seguim l'edició de la *Crònica* de R. Muntaner (cap. CCLXXII) a càrrec de F. SOLDEVILA, *Les quatre grans cròniques*. Barcelona 1971, 911-914]

[...] Per què jo, con lo viatge fo publicat, fiu un sermó que envié per En Comín al senyor rei e al senyor infant, per ordinació del dit bon passatge [a Sardenya], lo qual oirets ací. E portà'l-los en Barcelona, que jo no era ben sa.

Sermó de Muntaner

En nom d'aicell ver Déus, qui fé el ceel e el tro,
 en son de Gui Nantull farai un bell sermó
 a honor e a laus del casal d'Aragó.
 E per tal que així sia, la salutació
 diga xascús, si el plats, que la Verge nos dó
 seny e s'entendiment, que en façam nostre pro
 per est món e per l'altre, e que a salvació
 vèngon trastuit li comte, vescomte e baró,
 cavaller e burgès, mariner e peó,
 qui en est bon passatge de Sardenya a bandó
 metran si e sa terra e sa provesió,
 e segran l'alt enfant N'Anfós, que és ganfanó,
 e de trastota Espanya creiximent e cresó.
 De levant a ponent, migjorn, septentrió,
 tremblarà tota gent qui en subjecció
 de sos paires valents, rei Jacme, ja no só.
 E vull sàpia xascús que aquest és lo leó
 que Sibil·la nos dits que, ab senyal de bastó,
 abatria l'ergull de manta alta maisó;
 que ges er non dirai, que bé m'entendon pro.

***

Trastuit li cavaller qui ab vós anaran,
 són vostre natural, e volent e presant,
 cusquecs d'honrat paratge, que no hi ha null soan;
 e són tal, dui miller, que null rei no se'n vant
 que n'haja de tan bos. E s'eixament seran
 dets miller d'almogàver, qui tots temps vos segran,
 e mants d'autre sirvent, qui no us demandaran
 que els donets res del vostre, car en llur cor no han
 mas que us puixen servir, co cell qui ses enjan
 són vostre natural; e faran-ho semblant
 si negun vos contrasta a lo vostre deman.
 Adoncs, senyor, con tuit en Sardenya seran,
 en nom del Paire e el Fill e de l'Espirit Sant
 pessats anar per terra en Càller, afogant
 viles, castells e borges qui no us obeiran.
 E s'eixament l'estol al dit castell s'enant,
 e s'en la pallissada que so el port trobaran,
 meten-se per escala, sí co hi hai dit denant.
 E veirets ballesters que el mur escombraran,
 que de l'aire abatrien un auselet volant.

NOTES

¹ Aquests documents foren publicats per A. SOLMI, *Le carte volgari dell'Archivio arcivescovile di Cagliari*, «Archivio Storico Italiano», XXV (1905), 274-330.

² Així ho insinua D. SCANO, *Storia dell'arte in Sardegna dal XI al XIV secolo*, Cagliari 1907, p. 43.

³ Més endavant, així i tot, parlarem d'un cert paral·lisme entre el dret sard i el dret visigòtic, testimoniatge d'una pretesa relació ibero-sarda.

⁴ F. ARTIZZU, *Penetrazione catalana in Sardegna nel sec. XII. dins Pisani e catalani nella Sardegna medioevale*, Padova 1973, p. 12.

⁵ Veg. l'acta de donació publicada dins *Codex Diplomaticus Sardiniae*, a cura di Pasquale TOLA, vol. I, dins «Historiae Patriae Monumenta», X, Torino 1861, s. XII, núm. 64, ps. 220-221. Als germans d'Agalbursa, Ponç i Berenguer, els foren confiades dues de les curadories més riques del judicat, una de les quals era la de Fordongianus (E. BESTA, *La Sardegna medioevale*, I, Palermo 1908, p. 12).

⁶ Pel que fa als noms del nobles catalans que aconseguiren terres o càrrecs al judicat d'Arborea, veg. F. ARTIZZU, *Penetrazione catalana*, cit., pp. 15-16.

⁷ Barison II de Torres va comprometre's el 24 de novembre de 1186 a fornir cavalls "Catalanis qui pro regina uxore quondam Arborensis iudicis ascenderunt, vel ascenderint pro negotio Arboree" (*Codex diplomaticus Sardiniae*, cit., s. XII, doc. 119, p. 258). Més endavant (veg. el cap. III.2) ens referirem a la política filo-catalana del seu fill Constantí II.

⁸ Sabem, per exemple, que el 1195, a causa d'una intensa discòrdia amb el cosí Pere de Cervera, Hug I Ponç d'Arborea va haver-se de traslladar a Catalunya, d'on no tornà a Sardenya fins haver assegurat la regència del vescomtat a mans del cosí Hug de Torroja (S. SOBREQUÈS, *Els barons de Catalunya*, Barcelona 1957, pp. 34-35).

⁹ F. LODDO CANEPA, *Note sulle condizioni economiche e giuridiche degli abitanti dei Cagliari dal sec. XI al XIV*, «Studi Sardi» (Cagliari), X-XI (1952), p. 234.

¹⁰ C. BATLLE, *L'expansió baixmedieval (segles XIII-XV)*, dins *Història de Catalunya*, III, dirigida per Pierre VILAR, Barcelona 1988, 135.

¹¹ La Gal·lura, a causa de la pobresa dels seus productes, la seva situació geogràfica marginal i la gairebé exclusiva relació econòmica amb Pisa, romanía fora de les rutes comercials catalanes.

¹² Concretament, el 10 de desembre de 1321 el rei Jaume II dictà una sèrie de normes ben explícites referides al consolat callerès; així i tot, la notícia més antiga relacionada amb el consolat català a Sardenya correspon a l'any 1301 (veg. L. D'ARINZO, *Una nota sui consolati catalani in Sardegna nel secolo XIV*, «Annali della Facoltà di Scienze Politiche», III (1977-78), pp. 66-68).

¹³ Convé recordar que cinc anys abans, precisament, el soldà de Babilònia havia concedit als mercaders catalans un "fondaco" a Alexandria i que, per tant, la presència catalana a la "ruta de les espècies" o "de les illes" havia d'intensificar-se a partir d'aquella data. Les escales de Sardenya i Sicília, per tant, esdevingueren fonamentals (veg. J. CABESTANY I FORT, *Els mercaders catalans i Sardenya*, dins *Els catalans a Sardenya*, a cura de Jordi Carbonell i Francesco Manconi, Barcelona 1984, p. 25).

¹¹ J. MIRÉ Y SANS, *Notes historiques de Sardenyu antérieurs à la dominació catalana*, «Archivio Storico Sardo», V (1909), p. 5.

¹⁵ *Ibid.*

¹⁶ *Ibid.*

¹⁷ Veg. la transcripció dels documents relatius als interessos catalans a Sardenyu durant el primer terç del segle XIV dins V. SALAVERT Y ROCA, *Cerdeña y la expansión mediterránea de la Corona de Aragón*, I-II, Madrid 1956.

¹⁸ F. BRANDILEONE, *Note sull'origine di alcune istituzioni giuridiche in Sardegna durante il Medio Evo*, «Archivio Storico Italiano», serie V, XXX (1902), pp. 275-325.

¹⁹ Veg. més amunt la nota núm. 2.

²⁰ L. D'ARIENZO, *Gli studi paleografici e diplomatici sulla Sardegna*, «Archivio Storico Sardo», XXXIII (1982), p. 195.

²¹ R. DELOGU, *L'architettura del Medioevo in Sardegna*, Roma 1953, p. 53. Ha estat també assenyalat que les formes de l'església de Santa Maria de Serdiana recorden les de Sant Pere de Casserres (*ibid.*, p. 60) i que les façanes de les esglésies de Sant'Antonio extra-muros de Bosa i de Sant'Andrea de Sedini recorden alhora les de certes construccions barcelonines (D. SCANO, *Storia dell'arte*, cit., p. 409).

²² *Ibid.*, p. 411.

²³ *Ibid.*, pp. 411-412.

²⁴ J. ARCE, *España en Cerdeña. Aportación cultural y testimonios de su influjo*, Madrid 1960, p. 33 i 87 [existeix traducció italiana a càrrec de L. SPANU, *La Spagna in Sardegna*, Cagliari 1982]. Veg. també R. DELOGU, *L'architettura del Medioevo*, cit., p. 50 i *passim*.

²⁵ Aquestes dades consten al paràgraf núm. 71 del *Condaghe di Santa Maria di Bonarcado*, cit.; veg. F. ARTIZZU, *Penetrazione catalana*, cit., pp. 15-16.

²⁶ F.C. CASULA, *Influenze catalane nella cancelleria giudiciale arborense del sec. XII: i sigilli*, dins *Studi di paleografia e diplomatica*, Padova 1974, p. 113.

²⁷ *Ibid.*, p. 117.

²⁸ Veg., més amunt, el capítol I.4 i la nota núm. 13.

²⁹ L'esperança que el present article, de caràcter fonamentalment compilatiu, pugui representar un ajut per als estudiants d'història de la llengua i la literatura catalanes a Sardenyu, ens ha aconsellat efectivament de reportar en apèndix textos que compten amb òptims estudis i transcripcions, però que sovint són de ben difícil localització.

³⁰ Citarem el *Liber maiolichinus* a partir de l'edició a càrrec de Carlo CALISSE (Roma 1904).

³¹ Segons C. Calisse, efectivament, els annals medievals es limiten a esmentar, de passada, l'expedició cristiana contra els sarraïns de les Balears (per a la bibliografia relativa a aquests annals, veg. C. CALISSE, *Prefazione*, dins *Liber Maiolichinus*, cit., p. IX). Cal tenir en compte, però, l'existència d'abundants fonts àrabs, encara ara poc estudiades; pel que fa a aquest tema, veg. M. AMARI, *Notizie della impresa de' pisani su le Baleari secondo le sorgenti arabiche*, dins *Liber Maiolichinus*, cit., ps. XLIX-LV.

³² Les principals obres en què hom recorda l'expedició són les *Gesta triumphalia per pisanos facta* i una crònica deguda a Benedetto Mastiani, escrita entre els anys 1519 i 1535. Per a l'estudi d'aquestes cròniques, veg. la bibliografia que proposa C. CALISSE, *Prefazione*, cit., ps. IX-X.

³³ G. MELONI, *La Sardegna nel quadro della politica mediterranea di Pisa, Genova, Aragona*, dins *Storia dei sardi*, cit., II, 67.

³⁴ Veg. el nostre *Apèndix* I, vv. 190-205.

³⁵ *Liber Maiolichinus*, cit., vv. 1938-1939.

³⁶ Veg. el nostre *Apèndix*, I, vv. 239-249; la referència a la catalanitat dels habitants locals és continguda al v. 249.

³⁷ Veg. el nostre *Apèndix*, I, vv. 543-556.

³⁸ Hem seguit l'edició del *Libellus Judicum Turritanorum* a càrrec d'A. BOSCOLO i A. SANNA (Cagliari 1957).

³⁹ Graziano MILIA, *La civiltà giudicale*, dins *Storia dei sardi*, cit., II, p. 211.

⁴⁰ Veg. el nostre *Apèndix* II. Per a l'estudi dels fets narrats pel *Libellus*, veg. també F. ARTIZZU, *Penetrazione catalana*, cit., p. 22.

⁴¹ La primera edició de *De rebus sardois* va veure la llum a Càller el 1580, a la impremta F. Guarneri. Nosaltres hem consultat l'edició a càrrec de V. ANGIUS (Càller 1838).

⁴² A. SANNA, *Il "Libellus Judicum Turritanorum"*, dins *Libellus Judicum Turritanorum*, ed. BOSCOLO-SANNA, cit., p. 21.

⁴³ G. F. FARA, *De rebus sardois*, cit., pp. 126-127.

⁴⁴ Segons S. PETRUCCI, *Storia politica e istituzionale della Sardegna medioevale*, dins *Storia dei sardi*, cit., II, pp. 102-103, les relacions de tipus cavalleresco-vassallàtiques entre els pisans i el jutge d'Arborea es remunten a la segona meitat del segle XII, tot coincidint amb la penetració catalana a Arborea.

⁴⁵ Veg. S. SOBREQÜÉS, *Els barons de Catahinya*, cit., pp. 90-91.

⁴⁶ D. SCANO, *Storia dell'arte*, cit., p. 42.

⁴⁷ *Ibid.*, p. 43.

⁴⁸ Citem a partir de l'edició de S. STRONSKI, *Le troubadour Folquet de Marseille*, Cracòvia 1910, p. 13.

⁴⁹ Cal tenir en compte, però, que "terramagnino è presso i sardi la designazione del continentale, e perciò non è cognome sorprendente in una città che dominò la Sardegna" (G. CONTINI, *Poeti del Duecento*, I [= *La letteratura italiana. Storia e testi*, vol. 2], Milano-Napoli 1960, p. 327).

⁵⁰ Concretament al vers 92, on esmenta el "jutge Ogolim de Galur" (veg. l'edició de la *Doctrina d'Acort* dins *The "Razos de trobar" of Raimon Vidal and associated texts*, ed. J.H. MARSHALL, London 1972, pp. 27-53).

⁵¹ J. H. MARSHALL, *Introduction*, dins *Ibid.*, pp. LXXI-LXXII.

⁵² *Trovatori di Provenza e d'Italia*, ed. Gianluigi Toja, Parma 1965, pp. 30 i 38-39.

⁵³ *Ibid.*, p. 30.

⁵⁴ S. PETRUCCI, *Storia politica*, dins *Storia dei sardi*, cit., II, p. 134.

⁵⁵ Veg. el nostre *Apèndix*, III.

⁵⁶ Llegim la versió a càrrec de F. SOLDEVILA, *Les quatre grans cròniques*, Barcelona 1971, p. 911.

⁵⁷ M. MULET I MAS, *Liber Maiolichinus*, cit., p. 6.

⁵⁸ *Ibid.*, p. 7.

⁵⁹ *Ibid.*, pp. 12-13.